

УДК 81.09"18"

С. В. Зінченко

Олександр Потебня про становлення прикметника та його ступенювання

У статті зроблено спробу аналізу поглядів О. Потебні на походження й історичний розвиток прикметника як окремого лексико-граматичного класу слів, зазначено думки вченого щодо найдавніших рис та семантичної абстрактності прикметника. Актуалізовано увагу на категорії ступенів порівняння як однієї з морфолого-словотвірних категорій та семантико-граматичний аспект творення ступенів порівняння.

Ключові слова: атрибутивність, категорія, порівняльно-історичний метод, прикметник, синкретичне ім'я, ступені порівняння, ступенювання іменника.

В статье сделана попытка анализа взглядов А. Потебни относительно происхождения и исторического развития имени прилагательного как отдельного лексико-грамматического класса слов, отмечены мысли ученого о древнейших чертах и семантической абстрактности имени прилагательного. Актуализировано внимание на категории степеней сравнения как одной из морфолого-словообразовательных категорий и семантико-грамматический аспект формирования степеней сравнения.

Ключевые слова: атрибутивность, категория, сравнительно-исторический метод, имя прилагательное, синкретическое имя, степени сравнения, степени сравнения существительного.

The article makes an attempt to analyze A. Potebni's views on the origins and historical development of the adjective as a separate lexico-grammatical class of words, notes the scientist's thoughts on the oldest features and semantic abstractness of the adjective. Attention has been drawn to the categories of degrees of comparison as one of the morphological and derivational categories. A. Potebnya pays attention to the semantic-grammatical aspect of creating the degrees of comparison, expressing a reasoned opinion on the understanding of quality as a substance, which was first realized in the attribution of the noun. Based on the facts of written monuments, the author of "From Notes on Russian Grammar" emphasizes the existence of an analogy between nouns and adjectives in the ability to create degrees of comparison. The article also draws attention to the research of other students (O. Espersen, V. Nimchuk, V. Pogorelov, J. Yanov) regarding the possibility of nouns to create degrees of comparison.

Key words: attribution, category, adjective, comparative-historical method, syncretic name, degree of comparison, degree of comparison of the noun.

О. Потебня розглядав питання історії української мови та української діалектології у зв'язку з відповідними аспектами російської мови. Він був одним із перших учених, які зацікавилися питанням походження прикметника як окремого лексико-граматичного класу. Погляди на походження й історичний розвиток прикметника як частини мови, на творення ступенів порівняння знайшли висвітлення в його широко відомій праці "Из записок по русской грамматике". Розв'язання автором цих лінгвістичних проблем стало можливим лише в рамках порівняльної граматики, що дозволяє, залучивши результати досліджень найдавніших писемних пам'яток індоєвропейських мов, відтворити більш архаїчну стадію оформлення імен.

Акцентуючи увагу на тому, що прикметник як семантичний клас слів окреслюється високим ступенем абстрактності значень, який передбачає відповідний рівень розвитку людської свідомості, учений вбачав дві стадії (етапи) його формування. Перша стадія – "підготовча", вона характеризувалася тим, що мислення людей не було ще здатне відокремити якість від предмета, тому мова обходилася синкретичним іменем або граматичною категорією субстанції. Підкреслюючи диференціацію прикметників як самостійну граматичну категорію від іменників, О. Потебня зауважує: "В історії мов, які розрізняють назву речі й ознаки (а не всі це роблять), прикметник, як виділений із низки ознак, як більш абстрактний, ніж іменник, пізніший від іменника й утворився із нього" [7, с. 60]. І далі: "Різниця між іменником і прикметником не споконвічна. Прикметники виникли з іменників, тобто був період, який залишив у різних індоєвропейських мовах більш або менш явні сліди й дані, коли властивість мислилася тільки конкретно, тільки як предмет" [7, с. 69].

Однак слід зазначити, що таке давнє ім'я, яке могло означати і предмет, і якість, по суті не було ще в повному розумінні ані предметом, ані якістю, ані іменником, ані прикметником. Воно було більш хистким, не володіло цілковито тією субстанціональністю, яка притаманна імені-предмету при номінативному строї. Це спостерігається і в сучасних мовах, які зберегли більш архаїчну граматичну структуру, коли ім'я, що позначає предмет, поряд з іншим іменем, функціонує як прикметник із значенням якості: наприклад, *камінь + хліб = твердий хліб* [4, с. 210].

Спираючись на факти з писемних пам'яток, автор "Из записок по русской грамматике" висловлює аргументовану думку про розуміння якості як субстанції, що реалізується в атрибутивності іменника: "У ст.-руськ. мові хоробръ – не тільки прикметник, але й іменник у

значенні "молодець", богатир (мъножьства пълковъ невидимыхъ бѣсовъ нъ убояся, нъ крѣпко стоя, яко храбрьръ сильнъ...)" [7, с. 47]. І далі вчений зазначає: "Взагалі я думаю, що іменники на *-ьць, -иця* й інші суфікси, які не вносять ніякого особливого відтінку, крім іменникового й одиничності, безпосередньо утворені не від прикметників, а від іменників (бѣлъ молодець від бѣлъ молодъ)... Прагнення приєднати до такого іменника суфікс *-ьць* могло бути бажанням відділити його від прикметника *молодъ* і таким чином відокремити категорію прикметників" [7, с. 48].

Отже, наступна стадія розвитку мислення передбачала формування окремої категорії прикметника. Свідомість людей відокремлює від сукупності випадкових атрибутів постійну ознаку предмета (об'єкта, явища). Мисленнєвий процес розмежування ознаки і субстанції й відобразила диференціація первісного синкретичного імені на іменник та прикметник, результатом якої стало морфологічне оформлення прикметника як самостійної граматичної категорії з особливими притаманними їй ознаками (наявністю відповідного відмінювання і спеціальних суфіксів, зміною за родами, ступенями порівняння) і водночас оформлення синтаксичного плану, характерного для його основної функції як атрибута (узгодженість з означуваним іменником у роді, числі і відмінку).

Досліджуючи прикметник, О. Потебня зазначає суттєві найдавніші риси цієї частини мови – змінність за родами і ступенями: "Первісно в слов'янських мовах прикметник формально нічим не відрізнявся від іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями..." [8, с. 111]. Характеризуючи граматичний рід прикметників, учений ясно вказує на те, що рід у прикметника зберігся від того часу, коли прикметник був іменником або на його місці стояв первісний іменник. Історичний розвиток ступенювання прикметників стрункого висвітлення в працях О. Потебні не здобув. Дослідник побіжно зауважує: "Ступені порівняння відрізняють прикметники якісні (тобто безвідносні, але не присвійні і відносні) від іменників. Ця відмінність, сягаючи глибокої давнини, вказує на таку ж давність розряду прикметників якісних" [7, с. 37]. Але невідповідність у використанні загального запасу суфіксів під час творення ступенів порівняння в різних індоєвропейських мовах свідчить про те, що остаточне оформлення цієї категорії – явище відносно пізнє [4, с. 218].

О. Потебня робить певний акцент на наявності деякої аналогії між іменниками і прикметниками саме у здатності творити ступені порівняння: "... прикметник формально нічим не відрізняється від

іменника, якщо не брати до уваги здатність змінюватися за родами і ступенями, яка, хоча і меншою мірою, властива іменникам" [8, с. 111]. Аналізуючи явище ступенювання іменників, учений зазначає: "Однак рідко, переважно в простонародній мові, трапляються ступені від іменників: Арх. говір, бережѣ (ближче до берега); скотину ли нареку, но и того скоѣ: звѣрь ли, – нь того звѣрьѣ й несмисльнѣ (Оглашення Кирила Ієрусалимського, за ркп. XIII ст. ...), це явище пояснюється не тим, що бережѣ і под. утворилися "через посредство прилагательных", як *бережій, скотій, звѣрьї*, – тут автор полемізує з Ф. І. Буслаєвим, – бо саме від прикметника присвійного вищий ступінь був би менш можливий і через те, що вищий ступінь від присвійного значив би "більше притаманний чи той, який належить звірю" [7, с. 37]. У мовній системі такі іменники вказували на кількісно вищий вияв ознаки даного іменника порівняно з відповідним первинним іменником (не в граматичному розумінні), яка мислиться в ситуації, з контексту (звѣрьѣ – за наслідком дії; за зовнішнім виглядом; за рисами характеру).

Торкаючись цього питання, О. Есперсен зауважує: "І там, де ми зустрічаємо вживання форм вищого і найвищого ступеня іменників, ми спостерігаємо, що і вони виділяють лише одну якість і, таким чином, передають те ж поняття, що й коли б вони були утворені від справжніх прикметників" [3, с. 88]. Далі вчений наголошує, що "між цими двома розрядами слів не можна провести чіткої демаркаційної лінії", тим самим стверджуючи наведені вище думки О. Потебні.

Цікавим, у плані ступенювання іменників, є дослідження В. В. Німчука "Ступенювання у верхньонадборжавських говірках", де зазначається: "У верхньонадборжавських говірках, як і в ряді інших говорів Закарпаття, ступенюються не тільки прикметники й прислівники. Своєрідне ступенювання тут мають також дієслова, іменники й пасивні дієприкметники" [5, с. 17]. Учений зазначає, що у досліджуваних говірках вищий і найвищий ступені порівняння іменників, називаючи їх умовними, творяться за допомогою частки май, походження якої викликає певні суперечки між ученими-філологами. "Вирази типу "май хыжа", "май чоловік" і т. ін. можуть мати, залежно від контексту, різне значення: краща хата, красивіша хата, новіша хата, більша розмірами хата тощо; вищий чоловік, добріший, розумніший чоловік тощо [5, с. 19].

Автор у названій праці вказує на те, що специфічне ступенювання у верхньонадборжавських говірках мають іменники, які походять від прикметників. "Правда, деякі іменники на означення живої істоти

з тією чи іншою внутрішньою або зовнішньою ознакою ще не зовсім відмежувалися від прикметників, від яких вони утворені, і легко замінюються ними: розумний чоловік – чоловік розумак. При подібних іменниках частка *май* вказує на більшу міру ознаки, за якою утворено іменник: *дуринь* – *май дуринь*, *розумак* – *май розумак* тощо. Пор. ще переносне вживання іменників *сомар* (осел) у значенні "тупа людина", *бик* і *вул* у тому ж значенні і ступені від них *май сомар* (тупіший), *май вул*, *май бик* (пор. і вжитий П. Тичиною іменник свиня у формі вищого ступеня: "Ось я свиня – то вже свиня! Од всіх свиней *свиніша*" [5, с. 20]). Аналітичне ступенювання, що утворюється формами вищого ступеня з препозитивною або постпозитивною часткою *май*, характерне для всіх карпатських діалектів. Своєрідне ступенювання іменників і дієслів, з цією ж часткою, відоме не тільки в частині закарпатських, але й гуцульських говорів, на що вказував і дослідник Я. Янів: *zac'e mai potyskati*; *mai treba veremni* [9, с. 456]. Уперше на цю характерну рису низки закарпатських говорів звернув увагу В. Погорелов у статті "Болгаризмы в карпаторусских говорах" [6, с. 4]. У закарпатських пам'ятках такі форми засвідчуються з XVI ст.: *май праведній*, *май люблять весь свѣтъ*; пор. ще *май потумъ* [2, с. 176].

Ступеньовані дієслова та іменники, виступаючи у найрізноманітніших граматичних формах, свідчать про те, що певна їх частина в українській мові ще зберігає відносну атрибутивність як наслідок відповідних мовних процесів. Архаїчне ступенювання іменників, що притаманне низці українських говірок, є ще одним підтвердженням правильності думки О. Потебні, що "шлях від іменника до прикметника є атрибутивне вживання іменника" [8, с. 62]. Ступенювання ж відприкметникових іменників у цих говірках, можливо, є результатом аналогії.

Варто зазначити іще одну рису, на яку вперше звернув увагу О. Потебня: "Тільки прикметники вищого ступеня в російській мові..., втрачаючи змінність і переходячи в прислівники..., разом з тим набувають абстрактного значення. У вислові "он лучше" надмірність якості розглядається, як і в німецькій мові *besser*, абстрактно. Але в українській мові та інших (польській і т. ін.) "він кращий мене" конкретність прикметника зберігається" [8, с. 113]. Акцентуючи увагу на цьому питанні, зауважимо, що в давньокиївській мові вищий ступінь коротких прикметників рано почав втрачати словозмінні форми. "Дальша історія нечленних форм вищого ступеня порівняння, – як зазначає С. П. Бевзенко, – на східнослов'янському ґрунті була різною. Із часом нечленні, короткі форми, переставши вживатися в ролі означення,

втратили здатність відмінюватися. На російському ґрунті з них збереглася лише форма називного—знахідного відмінка однини середнього роду на -е, -ее, яка й править тепер за вищий ступінь порівняння прикметників..; в білоруській же мові збереглася форма називного відмінка однини чоловічого роду на -ей, що також виступає у функції вищого ступеня (пор. *сладзей, цікавей* тощо). Українська ж мова зовсім втратила нечленні, короткі форми вищого ступеня порівняння" [1, с. 219].

Отже, українська мова, порівняно з російською, зберігає відповідну конкретизацію прикметників вищого ступеня. Вищий ступінь порівняння прикметників у російській мові – закостеніла, незмінна форма, яка граматичним складом не відрізняється від прислівника.

Таким чином, О. О. Потебня, досліджуючи проблематику частин мови в діахронічному плані, стверджував: а) слово в давній період розвитку мови було тільки вказівкою на чуттєвий образ. Розклад і видозміна чуттєвого образу на простіші явища дали поштовх до утворення частин мови; б) у доісторичний період низка іменників мали більшу атрибутивність, ніж у сучасний період – вони закономірно творили ступені порівняння; в) прикметники походять із атрибутивних іменників та деяких дієслів як наслідок їх більшого абстрагування; г) ступенювання якісних прикметників є однією з найдавніших рис цієї частини мови; г) українська мова, як і низка інших слов'янських мов, на відміну від російської, зберігає більшу конкретизацію у вживанні прикметників вищого ступеня порівняння.

Однією з великих заслуг О. Потебні як ученого-філолога є те, що він, досліджуючи історію формування і розвитку окремих граматичних розрядів слів, із застосуванням порівняльно-історичного методу, на філософському рівні розкрив суть прикметника як частини мови. Його ідеї щодо ступенювання іменників і прикметників стали надбанням не лише слов'янського, а й загального мовознавства.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Деже Л. Украинская лексика сер. XVI века / Л. Деже // Ноговские поучения (словарь и анализ). – Дебрецен, 1985.
3. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – М., 1958. – 329 с.
4. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание / В. М. Жирмунский. – Л., 1976. – 695 с.
5. Німчук В. В. Ступенювання у верхньонадборжавських говірках / В. В. Німчук // Питання граматики і лексикології української мови – К., 1963. – С. 17–29.

6. Погорелов В. Болгаризмы в карпаторусских говорах / В. Погорелов // Научный сборник в память Е. И. Сабова. – Ужгород, 1935.

7. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потеня. – М., 1968.

Т. 3. – 1968. – 551 с.

8. Потеня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потеня. – М., 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 406 с.

9. Janow J. Ze stosunkow jezykowych malorusko-rumunskich / Jan Janow // Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. – Л., 1928. – С. 456–481.